วัดจีนในกรุงเทพฯ: กรณีศึกษาวัดมังกรกมลาวาส และวัดโพธิ์แมนคุณาราม

อรศิริ ปาณินท์

ในการศึกษาวัฒนธรรมของชนชาติ วัดเป็นแหล่งรวมในการศึกษาเรื่องราวซึ่งเกี่ยวข้องกับวัฒนธรรมในหลาย ๆ ด้าน เช่น ลักษณะของสังคมประเพณี ความเชื่อ ศิลปกรรม สถาปัตยกรรม ตลอดจนสะท้อนถึงลักษณะทางเศรษฐกิจของแต่ละยุคด้วย จึงนับว่าเป็นแหล่งรวมของศิลปวิทยาการหลาย ๆ สาขา ตลอดจนเป็นแหล่งรวมของช่างฝีมือแขนงต่าง ๆ ด้วย

ในเมื่อวัดมีความสำคัญดังกล่าวข้างต้น จึงมีนักวิชาการของไทยศึกษาเรื่องราวของวัด โดยเน้นหนักในวิทยาการแขนงต่าง ๆ เช่น ประเพณีที่เกิดขึ้นในวัด สังคมของหมู่บ้านกับวัด รูปแบบสถาปัตยกรรมของวัดในแต่ละยุคสมัย หรือ ศิลปกรรมทั้งภาพจิตรกรรมฝาผนัง รูปปั้น รูปเคารพและส่วนประดับสถาปัตยกรรมอื่น ๆ แต่ส่วนใหญ่มักเป็นวัดพุทธศาสนาหินยาน หรือวัดไทยซึ่งมีเรื่องราวที่น่าสนใจศึกษาค้นคว้าอย่างมากมาย

เมื่อมีนักวิชาการมากมายที่ศึกษาเรื่องราวของวัดไทย จึงมีความเห็นว่าวัดศาสนาอื่น ๆ ในประเทศไทย โดยเฉพาะวัดจีนซึ่งเป็นวัดพุทธศาสนาแบบมหายาน ก็มีเรื่องราวที่เกี่ยวเนื่องซึ่งน่าจะศึกษาค้นคว้า โดยเฉพาะเรื่องราวของสถาปัตยกรรม เพื่อได้มีตัวอย่างเปรียบเทียบความเหมือนและความต่างทั้งวัดไทยในแง่มุมต่าง ๆ อาทิเช่น การวางผังบริเวณ ลักษณะของสถาปัตยกรรม และส่วนประดับสถาปัตยกรรม รวมทั้งประวัติความเป็นมา ประวัติการสร้าง โดยเฉพาะวัดในกรุงเทพฯ ซึ่งเป็นวัดจีนที่สร้างมาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 5 มีอายุเก่าแก่นับร้อยปี

ประวัติการสร้างวัดของจีนและการสร้างวัดจีนในกรุงเทพฯ

การสร้างวัดในประเทศจีนเริ่มในสมัยกษัตริย์เม่งตี่แห่งราชวงศ์ฮั่น[1] วัดแรกที่สร้างชื่อวัดม้าขาว (แปะเบ๊ยี่)[2] ผังบริเวณของวัดนี้เป็นรูป

สี่เหลี่ยมผืนผ้า ลักษณะของสถาปัตยกรรมเป็นแบบอินเดีย แม้แต่เจดีย์ในวัดก็เป็นแบบอินเดียเช่นเดียวกัน ตามบันทึกกล่าวว่า วัดม้าขาวเป็นวัดที่สร้างอย่างประณีตและสวยงาม แต่วัดอื่น ๆ ที่สร้างภายหลังวัดม้าขาวนี้ จะสร้างเป็นแบบบ้านจีน คือเป็นการก่อสร้างแบบมีรั้วสี่เหลี่ยมผืนผ้าล้อมรอบบริเวณรวมทั้งพื้นที่ว่างด้านหน้าด้วย แล้วจึงเข้าสู่ภายในพุทธาวาสและสังฆาวาส ซึ่งมีรั้วกั้นอีกชั้นหนึ่ง และภายในจะเป็นการก่อสร้างอาคารเป็นกลุ่มล้อมรอบพื้นที่ว่างในลักษณะของการปิดล้อมที่ว่างเป็นช่วง ๆ โดยเป็นลำดับความสำคัญจากประตูทางเข้าไปจนถึงวิหารหรือโบสถ์ที่ประกอบพิธี

การลำดับความต่อเนื่องของอาคารในบริเวณพุทธาวาส[3] จะเริ่มต้นจากโถงหรือวิหารหน้าซึ่งโดยปกติจะประดิษฐานรูปเคารพของเทพเจ้าทั้ง 4 อยู่ประจำทิศ ส่วนกลางวิหารหน้าจะประดิษฐานรูปพระเมตไตรย ด้านหลังพระเมตไตรยจะเป็นรูปของเทพเจ้าอยู่รักษาคณะสงฆ์ ถัดจากวิหารหน้าจะเป็นโบสถ์ซึ่งประดิษฐานพระพุทธรูป 3 องค์ คือ องค์กลางเป็นพระพุทธศากยมุนี สองข้างเป็นพระอัครสาวกแบบของไทย หรือสองข้างเป็นพระเมตไตรยโพธิสัตว์กับพระพุทธกัสสป นอกจากพระพุทธรูป 3 องค์แล้ว ทั้งสองข้างจะมีรูปพระอรหันต์ 18 องค์ และถ้าเป็นวัดเล็ก ทั้งสองข้างของพระพุทธรูป จะมีแท่นบูชาพระอวโลกิเตศวรโพธิสัตว์ กับพระกษิติครรภ์โพธิสัตว์ ถ้าเป็นวัดใหญ่จะมีวิหารเล็กของพระโพธิสัตว์ทั้งสององค์อยู่สองข้างโบสถ์ ด้านหลังของโบสถ์ห้องโถงกลางจะเป็นที่บูชาบูรพาจารย์ของวัดหรือรูปพระอาจารย์เว่ยหล่าง

ส่วนการสร้างวัดจีนในประเทศไทยเริ่มสร้างวัดแรกในกรุงเทพฯ ในสมัยของรัชกาลที่ 5 ถึงแม้จีนกับไทยจะมีการเจริญสัมพันธไมตรีต่อกันมาตั้งแต่สมัยสุโขทัย และอยุธยา คือปลายราชวงศ์หงวนต้นราชวงศ์เหม็ง[4] แต่ก็เป็นการเจริญสัมพันธไมตรีทางการค้า ยังมิได้มีการสร้างวัดวาอาราม นอกจากการสร้างศาลเจ้าเพื่อประกอบพิธีตามประเพณีเท่านั้น

วัดจีนวัดแรกที่สร้างเป็นของตนเองเพื่อทำพิธีทางศาสนาโดยมิต้องอาศัยวัดญวน คือวัดย่งฮกยี่ ซึ่งต่อมาได้รับพระราชทานนามว่า วัดบำเพ็ญจีนพรต สร้างโดยพระอาจารย์สกเห็ง[5] และนอกจากพระอาจารย์สกเห็งซึ่งได้มาจำพรรษาอยู่ที่วัดย่งฮกยี่ หรือวัดบำเพ็ญจีนพรตถนนเยาวราชแล้ว มีพระภิกษุซึ่งติดตามพระอาจารย์สกเห็งได้เข้ามาจำพรรษาอยู่ที่วัดร้างวัดหนึ่งในย่านบ้านหม้อ คือวัดกำโลยี่ (ทิพยวารีวิหาร) ท่านได้ชักชวนสาธุชนผู้มีจิตศรัทธาบูรณะปฏิสังขรณ์วัดเสียใหม่

ในระยะต่อมาปริมาณของพระภิกษุซึ่งจำพรรษาอยู่ในวัดจีนทั้ง 2 วัด เพิ่มมากขึ้น รัชกาลที่ 5 จึงทรงโปรดให้สร้างวัดจีนแห่งใหม่เป็นวัดจีนที่ถูกต้องสมบูรณ์แบบ ตั้งอยู่บริเวณถนนเจริญกรุง ซึ่งได้รับพระราชทานนามว่า วัดมังกรกมลาวาส หรือวัดเล่งเน่ยยี่ และพระอาจารย์สกเห็ง ได้รับพระกรุณาโปรดเกล้าพระราชทานสมณศักดิ์เป็น "พระอาจารย์จีนวังสสมาธิวัตร" และภายหลังในปี พ.ศ. 2503 เจ้าคณะใหญ่รูปที่ 6 คือพระอาจารย์โพธิ์แจ้ง หรือ พระมหาคณาจารย์จีนธรรมสมาธิวัตร ฯ ได้เริ่มสร้างวัดใหม่เป็นวัดที่ 4 ในกรุงเทพฯ นอกเหนือไปจากการสร้างวัดต่างจังหวัด อาทิเช่น วัดโพธิ์เย็น จังหวัดกาญจนบุรี วัดโพธิตาราม จังหวัดชลบุรี ฯลฯ คือวัดโพธิ์แมนคุณาราม ถนนสาธุประดิษฐ์ และสร้างแล้วเสร็จ พ.ศ. 2513 เป็นวัดที่ใหญ่โตมีอาณาเขตกว้างขวาง มีพื้นที่ว่างเป็นลานภายนอกเพื่อประกอบกิจกรรมแบบประเพณี และมีบริเวณพุทธาวาสและสังฆาวาสที่ใหญ่โตเป็นสัดส่วน รวมทั้งมีโรงเรียนพระปริยัติธรรมและหอสมุดเพื่อค้นคว้าหาความรู้เพิ่มเติมทั้งฝ่ายสงฆ์ และคฤหัสถ์ ดังจะได้เสนอรายละเอียดซึ่งเกี่ยวเนื่องกับผังบริเวณและสถาปัตยกรรมของวัดจีนในกรุงเทพฯ โดยเน้นกรณีตัวอย่างวัดมังกรกมลาวาส และวัดโพธิ์แมนคุณาราม ซึ่งเป็นวัดที่มีลักษณะการวางผังแบบวัดในประเทศจีน และวัดพุทธศาสนามหายานในญี่ปุ่น ส่วนวัดบำเพ็ญจีนพรต และวัดทิพยวารีวิหารเป็นวัดเล็กซึ่งดัดแปลงมาจากศาลเจ้า มิได้มีลักษณะเฉพาะตามลักษณะสถาปัตยกรรมจีน จะมิได้แสดงการศึกษาเปรียบเทียบ

วัดมังกรกมลาวาส (เล่งเน่ยยี่)

ตั้งอยู่ถนนเจริญกรุง เขตบ้อมปราบศัตรูพ่าย กรุงเทพมหานคร สร้างขึ้นเมื่อปี พ.ศ. 2414 โดยพระอาจารย์สกเห็ง ใช้เวลาก่อสร้างประมาณ 8 ปี เป็นวัดพุทธศาสนามหายานที่ใหญ่ที่สุดในสมัยนั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานนามว่า วัดมังกรกมลาวาส และพระราชทานสมณศักดิ์แก่พระอาจารย์สกเห็งเป็นพระอาจารย์จีนวังสสมาธิวัตร เจ้าคณะใหญ่จีนนิกาย

ลักษณะทางกายภาพของวัด

วัดมังกรกมลาวาสนี้เป็นวัดที่สร้างแบบสถาปัตยกรรมจีนโบราณ การวางผังในบริเวณพุทธาวาสและสังฆาวาส วางผังลักษณะสมดุลย์ สองข้างเท่ากันโดยมี วิหารหน้าเป็นส่วนโถงทางเข้า ซึ่งมีรูปพระโพธิสัตว์ต่าง ๆ เพื่อการเคารพสักการะ ถัดจากวิหารหน้าเป็นพื้นที่ส่วนกลางสำหรับตั้งแท่นบูชาและกระถางธูป ซึ่งตั้งอยู่หน้าโบสถ์ ภายในโบสถ์ประดิษฐานพระพุทธรูป 3 องค์ และสองข้างประดิษฐานพระอรหันต์ 18 องค์

ข้างละ 9 องค์ ระหว่างกลุ่มอาคารจะมีพื้นที่เปิดโล่งเป็นระยะ ๆ มีวิหารบรรพบุรุษ ซึ่งเป็นที่เก็บป้ายชื่อญาติที่เสียชีวิตแล้วของอุบาสกอุบาสิกาที่มาไว้ที่วัดอยู่ด้านริมทั้งสองปีก โดยเก็บในลักษณะเรียงกันล้อมที่ว่างเปิดโล่ง ซึ่งด้านเหนือเป็นรูปเคารพ และแท่นบูชา เนื่องจากการไหว้พระของจีนมีการใช้ธูปเทียนมาก เพราะนับถือเทพเจ้าหลายๆ องค์การตั้งแท่นบูชากลางลานเปิดโล่งจะช่วยในการระบายควันได้ดี หลังวิหารใหญ่มีวิหารที่ประดิษฐานพระโพธิสัตว์ต่าง ๆ และวิหารบูพาจารย์ล้อมรอบบริเวณเปิดโล่ง ซึ่งสลับด้วยกุฏิเป็นระยะ ๆ ส่วนหมู่กุฏิกลุ่มใหญ่จะอยู่ด้านทิศตะวันออก เนื่องจากวัดมังกรกมลาวาส (เล่งเน่ยยี่) เป็นวัดจีนที่สำคัญและเก่าแก่จึงมีส่วนของอาคารที่สนองประโยชน์ใช้สอยในการบริการด้านอื่น ๆ แก่พุทธศาสนิกชน ด้วย อาทิ เช่น ห้องรับแขก ห้องประชุม สถานที่จำหน่ายยารักษาโรคจีนแผนโบราณ ตลอดจนมีโรงสวดตั้งอยู่ด้านนอกเขตพุทธาวาสและสังฆาวาสเพื่อทำพิธีต่าง ๆ ด้วยพื้นที่บริเวณส่วนกลางนอกเขตพุทธาวาส ซึ่งอยู่ระหว่างโรงสวดใช้สำหรับประกอบพิธีงานบุญต่าง ๆ เพราะเป็นพื้นที่ใหญ่ รวมคนได้มากมาย เช่น พิธีในวันตรุษ สารทและประเพณีทิ้งกระจาด เป็นต้น

ใน พ.ศ. 2516 ได้มีการสร้างอาคาร 9 ชั้น ด้านหน้าของวัดติดกับถนนเจริญกรุง เรียกชื่ออาคารนี้ว่า พิพิธภัณฑ์วัตถุธรรม โดยใช้สำหรับประโยชน์ใช้สอยต่าง ๆ คือ[6]

ชั้น 1 เป็นสำนักงานของวัด และหอฉันของพระต่างวัดที่มาจำพรรษาชั่วคราว

ชั้น 2 เป็นกุฏิของเจ้าอาวาสและรองเจ้าอาวาส

ชั้น 3 เป็นโรงเรียนพระปริยัติธรรม ห้องประชุมสงฆ์

ชั้น 4 ห้องเก็บสังฆภัณฑ์

ชั้น 5 ห้องสมุด

ชั้น 6 พิพิธภัณฑ์ศิลปวัตถุ

ชั้น 7 ห้องปฏิบัติกรรมฐานของอุบาสกอุบาสิกา

ชั้น 8 ลานสำหรับไหว้พระ

ชั้น 9 หอพระ

สถาปัตยกรรมและศิลปกรรม

วัดมังกรกมลาวาส (เล่งเน่ยยี่) เป็นวัดที่มีรูปแบบสถาปัตยกรรมแบบวัดจีนโบราณ แต่ปัจจุบันได้รับการบูรณะปฏิสังขรณ์หลายครั้ง ทำให้วัสดุต่าง ๆ ดั้งเดิมได้เปลี่ยนแปลงไปมาก โดยเฉพาะผนังด้านนอก แต่รูปทรงสถาปัตยกรรมและตัววิหารใหญ่ยังคงรูปลักษณะแบบเดิม คือวิหารหน้ามีหลังคาแบบจีนหลังคาจั่วซ้อนชั้น หลังคามุงกระเบื้องจีนไม่ใช้ครอบ แต่ใช้ปั้นปูนข้างแนวลวดลายบนสันหลังคาเป็นรูปมังกรคู่ประกบไข่มุกไฟ[7] ทั้งไข่มุกไฟ มังกร และปลามังกรบนหลังคาวัดนั้นใช้ตามคติความเชื่อว่าสามารถกัน

ไฟได้ เพราะมังกรเป็นสัตว์น้ำ สามารถพ่นน้ำดับไฟได้ สำหรับสัญลักษณ์มังกรและปลามังกรนี้เชื่อกันว่า[8] รัชสมัยราชวงศ์ฮั่น (Han Dynasty 80 B.C.) สมัยจักรพรรดิ วู (Wu) ท้องพระโรงถูกไฟไหม้จึงมีการสร้างสัญลักษณ์มังกรเอาไว้ดับไฟ และในทำนองเดียวกันก็สร้างสัญลักษณ์ปลามังกร ซึ่งเป็นสัตว์น้ำเอาไว้กันไฟด้วย

ลักษณะของโครงสร้างวิหารใหญ่ยังเป็นโครงสร้างเดิม คือโครงสร้างไม้ เสากลม 4 แถว ช่วงนอก 2 ช่วงแคบ และช่วงเสากลางกว้าง เสาด้านแคบจะตั้งเต้ารับตุ๊กตาและรับแปกลมเป็นระยะ ๆ ทุกช่วงของการเปลี่ยนแปลงมุมความเอียงลาดของหลังคา (ดูภาพประกอบ) ซึ่งเป็นลักษณะของโครงสร้างสถาปัตยกรรมจีนโบราณซึ่งง่ายและตรงไปตรงมา บนแปกลมจะติดตั้งกลอนไม้เป็นระยะ ๆ เพื่อรับกระเบื้องและรับน้ำหนักของปูนปั้นยาแนวกระเบื้องไปในเวลาเดียวกัน โครงสร้างของวิหารใหญ่วัดมังกรกมลาวาสนี้เป็นโครงสร้างลักษณะของอาคารขนาดเล็กที่ไม่มีกระเช้ายึดคาน (โต่วกง) ตรงหัวเสาแบบอาคารใหญ่ ๆ ของจีน มีแต่เพียงเต้าและตุ๊กตาในระดับต่าง ๆ เพื่อรับชายคาและแป

ศิลปะสถาปัตยกรรมที่มาพร้อม ๆ กับโครงสร้าง คือ การแกะสลักลวดลายวิจิตรบนไม้ยึดต่าง ๆ เช่น เต้ารับชายคาเป็นรูปมังกร เต้าและตุ๊กตาของเสาช่วงสั้นเป็นลวดลายซึ่งแสดงสัญลักษณ์ของความมีศิริมงคลต่าง ๆ เช่น ลายเมฆ น้ำ คลื่นน้ำ ซึ่งแสดงถึงความชุ่มชื้น ความสมบูรณ์ หรือ ลายมังกรพันกันซึ่งนอกจากคติในการกันไฟแล้ว ยังแสดงถึงความมีอายุยืน ความเป็นอมตะ ในลวดลายบางแห่งจะเป็นรูปดอกไม้ เช่น ดอกโบตั๋น ซึ่งแสดงถึงความมั่งคั่ง[9] ดอกเหมยแสดงถึงความสุข บางแห่งมีการแกะลวดลายบนทับหลังของประตูหน้าต่างเป็นรูปเซียนทั้ง 8 ประกอบกับต้นไม้ประเภทต้นสน หรือต้นไผ่ ซึ่งแสดงสัญลักษณ์ของความยั่งยืน ความมีโชคลาภ และร่มเย็นเป็นสุข

วัดโพธิ์แมนคุณาราม

ตั้งอยู่ ณ ซอยวัดโพธิ์แมนคุณาราม ถนนสาธุประดิษฐ์ แขวงช่องนนทรี เขตยานนาวา กรุงเทพมหานคร เริ่มสร้าง พ.ศ. 2502 โดยพระมหาคณาจารย์จีนธรรมสมาธิวัตร (โพธิแจ้ง) โดยก่อสร้างทีละหลังตามแต่ศรัทธา โดยเริ่มสร้างวิหารต่าง ๆ เช่น วิหารบูรพาจารย์ วิหารอวโลกิเตศวรโพธิสัตว์ วิหารพระกษิติครรภ์โพธิสัตว์ วิหารพระพุทธ กุฏิสงฆ์ หอฉัน และกำแพงรอบวัดก่อน และมีการสร้างต่อมาเรื่อยๆ เช่น วิหารบรรพบุรุษ หอธรรมประภาสวิทยาคาร จนถึง พ.ศ. 2510 เริ่มวางศิลาฤกษ์พระอุโบสถซึ่งแล้วเสร็จใน พ.ศ. 2514 วัดโพธิ์แมนคุณารามปัจจุบันเป็นวัดจีนที่ใหญ่ที่สุดในกรุงเทพฯ มีพระสงฆ์จำพรรษาอยู่ 50 รูป และ

เณร 3 รูป[10] เป็นวัดที่มีลักษณะสถาบัตยกรรมแบบจีน ไทย และทิเบตผสมกัน

ลักษณะทางกายภาพของวัด

ลักษณะการวางผังของวัดโพธิ์แมนคุณาราม เป็นการวางผังที่พยายามให้เหมือนกับลักษณะวัดจีนโบราณตามแบบฉบับที่สร้างในประเทศจีน โดยแยกส่วนลานเปิดโล่งออกเป็น 2 ส่วนใหญ่ๆ คือ ลานเปิดโล่งของบริเวณภายนอกพุทธาวาส สังฆาวาส และลานเปิดโล่งภายในพุทธาวาส สังฆาวาส สำหรับลานเปิดโล่งภายนอกเขตพุทธาวาส สังฆาวาส ใช้เป็นที่ประกอบการบำเพ็ญทานตามพิธีทางศาสนา เช่น ตรุษ สารท และประเพณีทิ้งกระจาด ส่วนลานเปิดโล่งภายในพุทธาวาส ใช้เป็นที่บูชา และลานเปิดโล่งในเขตสังฆาวาสใช้เป็นบริเวณปฏิบัติกรรมฐานของพระสงฆ์

การวางผังของส่วนพุทธาวาสและสังฆาวาส เป็นลักษณะบ้านจีน คือ สร้างอาคารปิดล้อมบริเวณเปิดโล่ง (open court) ขนาดต่างๆหลายบริเวณ ด้านหน้าทางเข้าวัด เป็นวิหารจตุมหาราชซึ่งเป็นเทพเจ้า 4 องค์ อยู่ด้านซ้ายขวาข้างละ 2 องค์ ในมือถือพิณ (ท้าวธตรัฐ) ร่ม (ท้าววิรุฬหก) ดาบ (ท้าววิรูปักษ์) และตะหรือเจดีย์ (ท้าวกุเวณ) ซึ่งทั้ง 4 องค์ ถือเป็นเทพเจ้าประจำทิศ เทพเจ้าทั้ง 4 องค์ แต่งกายแบบจีน ซึ่งตามตำนานเล่าสืบกันมาว่า[11] เมื่อกษัตริย์บู๊แห่งราชวงศ์จิ๋วยกทัพไปล้มราชวงศ์เชียง มีเทพเจ้าประจำ 4 ทิศมาขอช่วยรบ กษัตริย์บู๊ทรงรับสั่งให้เทพเจ้าทั้ง 4 คอยช่วยบ้านเมือง "ฮวง เทียน โฮว สูน" (ลม เหมาะสม ฝนราบรื่น) คือขอให้ลมฝนตกต้องตามฤดูกาล ต่อมามีผู้สร้างรูปเคารพในวัด และถือสิ่งที่เป็นสัญลักษณ์ของ "ฮวง เทียน โฮว สูน" คือดาบ หมายถึง ลม พิณ หมายถึง ความเหมาะสม ร่ม หมายถึง ฝน และงูหรือเจดีย์ หมายถึง ความราบรื่น ในวิหารจตุมหาราชนี้ประดิษฐานพระศรีอาริยเมตไตรย ซึ่งมีรูปเป็นพระจีนรูปร่างอ้วนหน้าตายิ้มแย้มร่าเริง แสดงสัญลักษณ์ของความสมบูรณ์ ด้านหลังพระศรีอาริยเมตไตรยเป็นรูปเคารพของพระเวทธรรมโพธิสัตว์ (อุ่ยท้อ) ด้านหลังของวิหารจตุมหาราชเป็นลานเปิดโล่งตั้งแท่นบูชา หน้าโบสถ์ซึ่งประดิษฐานพระพุทธวัชรโพธิคุณ ซึ่งเป็นพระพุทธรูปปางมารวิชัย ซึ่งเป็นพระประธานของโบสถ์ ด้านข้างสองข้างพระประธาน ประดิษฐานพระอรหันต์ 18 องค์ ข้างละ 9 องค์ ภายในผนังโบสถ์เป็นภาพจิตรกรรมประดับโมเสคเกี่ยวกับการประกาศศาสนาของพระพุทธองค์ หลังพระอุโบสถเป็นวิหารพระพุทธซึ่งประดิษฐานพระโมคคัลลา สาริบุตร ซึ่งกระหนาบด้วยวิหารอีก 4 หลัง ด้านซ้าย 2 หลัง และขวา 2 หลัง ด้านซ้ายเป็นวิหารปรมาจารย์ และวิหารพระกษิติครรภ์โพธิสัตว์ ด้านขวาเป็นวิหารพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร และวิหารบรรพบุรุษ สำหรับวิหารบรรพบุรุษอยู่ด้านขวา มีทั้งทิศเหนือและทิศใต้

การวางผังกลุ่มย่อยภายในพุทธาวาสและสังฆาวาส เป็นการวางอาคารล้อมบริเวณเปิดโล่งเป็นจุด ๆ ในลักษณะสมดุลย์สองข้างเท่ากัน อาคารที่รายล้อมจะเป็นกุฏิล้อมด้านนอก และอาคารซึ่งใช้สอยรวม เช่น สำนักงาน ห้องรับแขก หอสมุด หอฉัน หอประชุม จะล้อมอยู่ด้านใน พิจารณาตามผังบริเวณจะเห็นลานเปิดโล่งเล็ก 4 แห่ง ข้างละ 2 แห่ง และลานเปิดโล่งใหญ่ล้อมรอบพระอุโบสถอยู่ส่วนกลาง

สถาปัตยกรรมและศิลปกรรม

ลักษณะสถาปัตยกรรมโดยส่วนรวมเป็นลักษณะสถาปัตยกรรมจีน ซึ่งมีส่วนตกแต่งและรายละเอียดบางส่วนเป็นแบบทิเบต ไทย และแบบตะวันตก ปะปนกัน ทรวดทรงภายนอกเป็นสถาปัตยกรรมจีนเหลังคาจั่วซ้อน มุงกระเบื้องจีนแบบกระเบื้องกาบกล้วย มีครอบในตัว ซึ่งเป็นลักษณะของกระเบื้องสมัยใหม่ ลวดลายปูนปั้นบนสันหลังคาเป็นรูปปลามังกร ตรงกลางเป็นรูปธรรมจักร ซึ่งเป็นสัญลักษณ์แบบพุทธหินยานของไทย นอกจากนั้นทั้ง 4 มุมของพระอุโบสถมีใบเสมาแบบวัดไทยอยู่ทุกมุม ๆ ละ 2 ใบ ซึ่งแสดงถึงอิทธิพลของวัดไทยในการก่อสร้างวัดโพธิ์แมนคุณารามนี้เป็นอย่างมาก

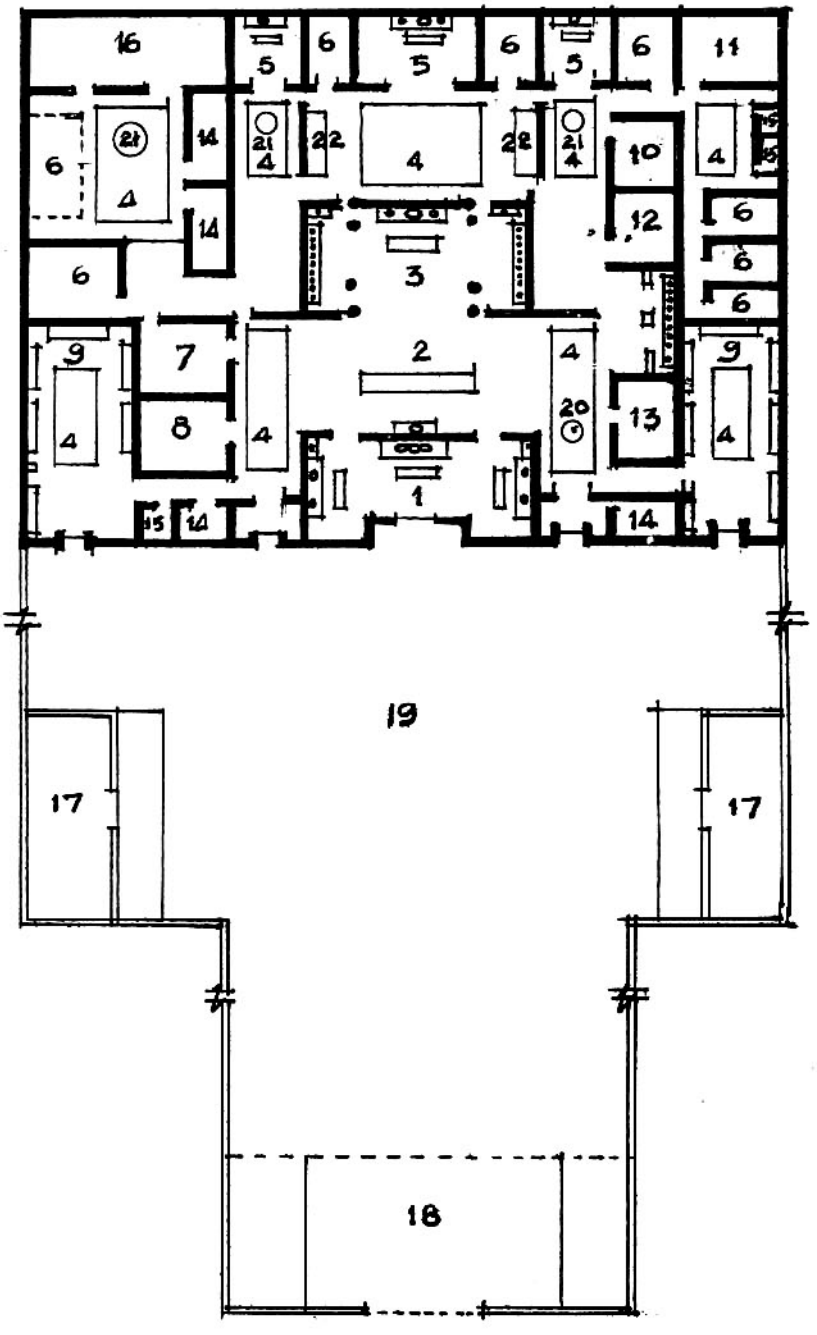
ลักษณะโครงสร้างทั้งหมดเป็นโครงสร้างคอนกรีตเสริมเหล็ก ดังนั้นรูปแบบทางกายภาพที่เห็นภายนอกตามลักษณะการตกแต่งแบบสถาปัตยกรรมจีนจึงกลายเป็นส่วนตกแต่งหลอก ๆ ทั้งสิ้น ซึ่งเป็นที่น่าเสียดายเพราะลักษณะโครงสร้างแบบจีนซึ่งแสดงความบริสุทธิ์ของโครงสร้างโดยเฉพาะบริเวณหัวเสา ซึ่งมีกลุ่มกระเช้ายึดคาน (โต่วกง) ซึ่งถ้าเปรียบเทียบกับโครงสร้างสากล คือ กลุ่มของโครงสร้างแบบโครงถักซึ่งมีการถ่ายน้ำหนักต่อเนื่องเพื่อรับน้ำหนักชายคาที่ยื่นยาวได้อย่างเหมาะสมและสวยงาม และมีสัดส่วนเฉพาะที่รับกับขนาดของเสา คาน และแปกลายเป็นโครงสร้างตกแต่งที่มีขนาดและสัดส่วนผิดไปโดยมิได้ให้ประโยชน์ในทางโครงสร้างใดๆ เลย เต้า และคานยื่นต่าง ๆ ก็เช่นกัน เป็นส่วนตกแต่งให้ได้รูปทรงสถาปัตยกรรมจีนเท่านั้น ซึ่งแตกต่างไปจากโครงสร้างของวัดมังกรกมลาวาสอย่างมากมาย วัสดุตกแต่งภายนอกเป็นกระเบื้องโมเสค และหินขัดซึ่งทำให้คุณค่าของสถาปัตยกรรมโบราณด้อยค่าลง แต่ถ้าพิจารณาความประณีตตามคุณลักษณะวัสดุซึ่งเป็นกระเบื้องโมเสคและหินขัดแล้ว ก็นับว่าเป็นการใช้โมเสคและหินขัดที่มีฝีมือประณีตผิดกับโมเสคและหินขัดทั่วไป

ศิลปะสถาปัตยกรรมมีส่วนที่แสดงอิทธิพลของศิลปกรรมทิเบตอย่างมาก คือ การใช้สัญลักษณ์ของสายฟ้า หรือวชิระอย่างมากมาย ซึ่งตามปกติแล้วสถาปัตยกรรมกรรมทางศาสนาแบบทิเบตนิยมใช้มากกว่าของจีน รูปสัญลักษณ์แสดง

สิริมงคลมีอยู่ทั่วไปตามส่วนตกแต่ง ทั้งทับหลัง ประตูหน้าต่าง และช่องเปิดต่าง ๆ รูปสัญลักษณ์ที่ใช้มากคือ สัญลักษณ์ค้างคาว ซึ่งแสดงถึงความมีอายุยืน รูปเหรียญกษาปน์ซึ่งแสดงความมั่งคั่งและลวดลายประแจจีน สัญลักษณ์ (ฝู) ซึ่งแสดงความรุ่งเรือง หรือสวัสดิกะ (วั่น) แสดงความเป็นอมตะความสุข สัญลักษณ์ (ลี่หรือชวงลี่) ซึ่งแสดงความร่าเริง หรือสัญลักษณ์มงคลแปด (ปากว้า) พวกสัญลักษณ์ต่างๆ ล้วนแสดงความมีสิริมงคลทั้งสิ้น ส่วนสัญลักษณ์ทางศิลปกรรมอื่น ๆ ก็เช่นเดียวกับวัดมังกรกมลาวาส คือมีการใช้สัญลักษณ์ของ เมฆ น้ำ คลื่นน้ำ ภูเขา ซึ่งแสดงความสิริมงคลเป็นการอวยพรไปในตัว

การเปรียบเทียบคุณค่าทางสถาปัตยกรรมของวัดมังกรกมลาวาสและวัดโพธิ์แมนคุณาราม

วัดมังกรกมลาวาส (เล่งเน่ยยี่) และวัดโพธิ์แมนคุณาราม เป็นวัดที่มีลักษณะการวางผังบริเวณที่คล้ายคลึงกัน เป็นวัดที่ให้การบริการทั้งด้านศาสนา และการบริการแก่ชุมชนลักษณะเดียวกัน มีรูปทรงภายนอกคล้ายคลึงกัน แต่ถ้าเปรียบเทียบคุณค่าทางสถาปัตยกรรมโดยเฉพาะโครงสร้างและส่วนประณีตสถาปัตยกรรมแล้ว จะเห็นได้ชัดว่า วัดมังกรกมลาวาสมีคุณค่าทางด้านสถาปัตยกรรมสูงกว่าในแง่การออกแบบโครงสร้างที่บริสุทธิ์และตรงไปตรงมาตามลักษณะจีน แต่วัดโพธิ์แมนคุณารามลักษณะโครงสร้างที่เห็นภายนอกกลายเป็นส่วนตกแต่งหาใช่โครงสร้างบริสุทธิ์แบบของวัดมังกรกมลาวาสไม่ ลักษณะศิลปะสถาปัตยกรรมก็เช่นเดียวกัน ลักษณะในเชิงช่างของศิลปกรรมในวัดมังกรกมลาวาสบ่งบอกถึงคุณภาพของช่างโบราณของไทยซึ่งให้ความประณีตของศิลปกรรมทุกประเภททั้งจิตรกรรม ประติมากรรม และประณีตศิลป์ต่างๆ ภายในวัด ซึ่งลักษณะดังกล่าวของวัดมังกรกมลาวาส สมควรอนุรักษ์ไว้ให้อนุชนรุ่นหลังได้ศึกษาค้นคว้าก่อนที่ทุกๆอย่างจะกลายเป็นลักษณะของจีนประยุกต์ เช่น กรณีศึกษาวัดโพธิ์แมนคุณาราม หรือพิพิธภัณฑ์วัตถุธรรมซึ่งสร้างใหม่ ณ วัดมังกรกมลาวาสเอง

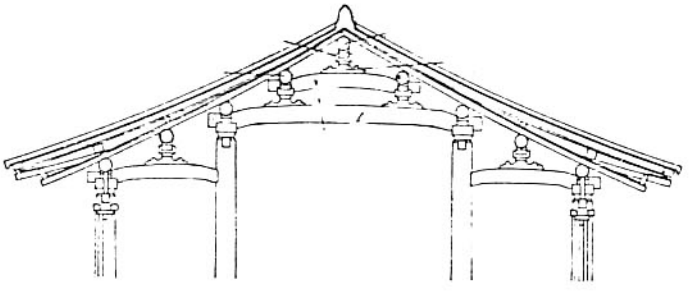

ภาพที่ 1 แผนผังวัดมังกรกมลาวาศ (เล่งเน่ยยี่)

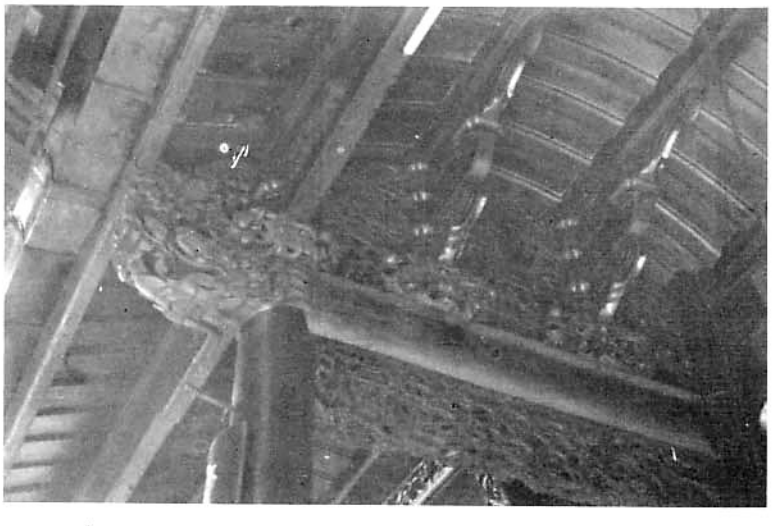
หมายเหตุ พิพิธภัณฑ์วัตถุธรรมเป็นอาคารหลายชั้น ซึ่งมีประโยชน์ใช้สอยอื่น ๆ ร่วมด้วย เช่น อาคันตุกาศรม ห้องประชุม ห้องเรียนพระปริยัติธรรม ฯลฯ

ภาพที่ 2 ประตูทางเข้าวิหารหน้าของวัดมังกรกมลาวาส

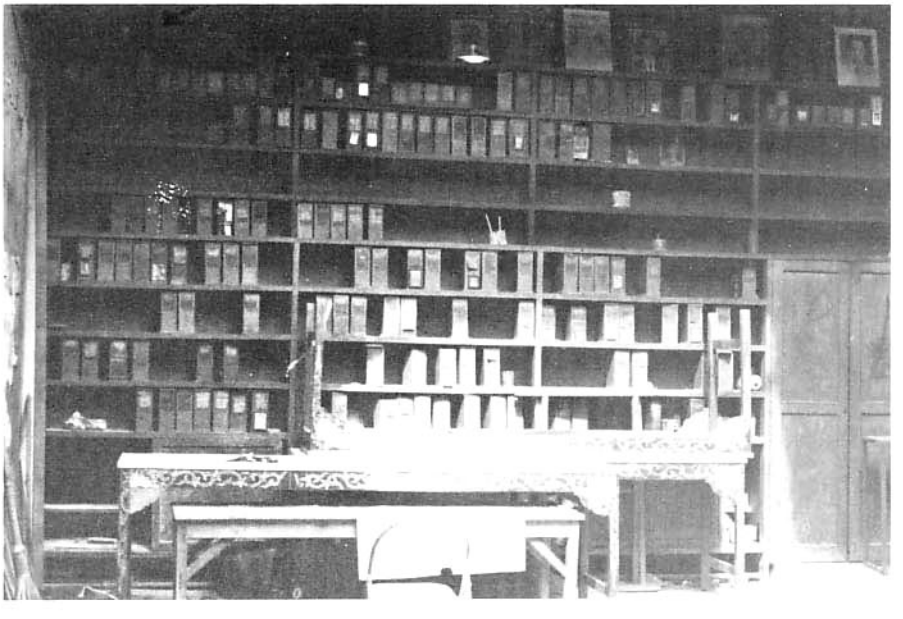
ภาพที่ 3 ลักษณะรูปแบบโครงสร้างของวัดมังกรกมลาวาส

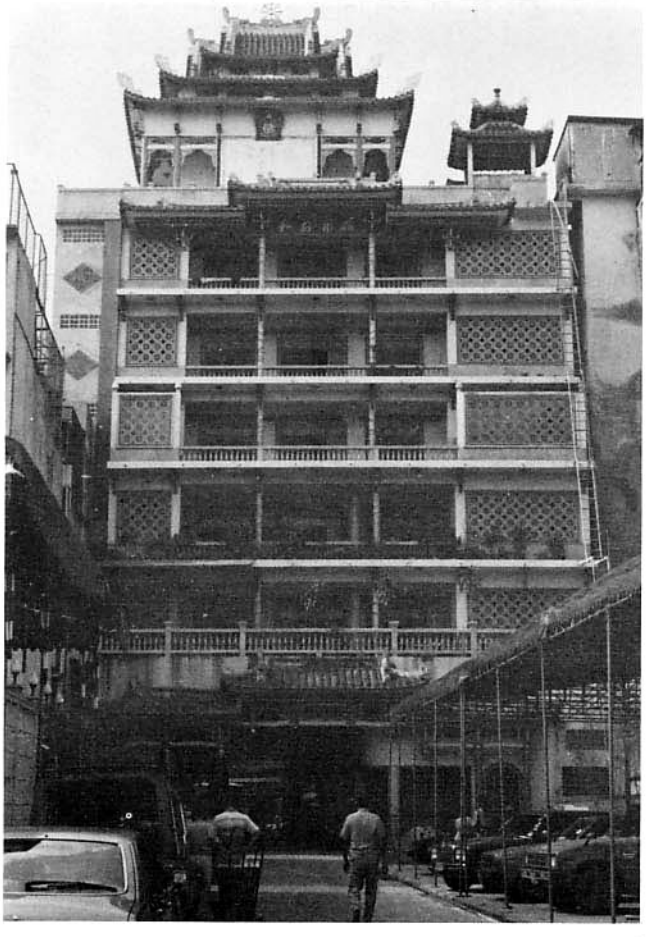
ภาพที่ 4 ลวดลายแกะสลักไม้บนเต้าของวัดมังกรกมลาวาส

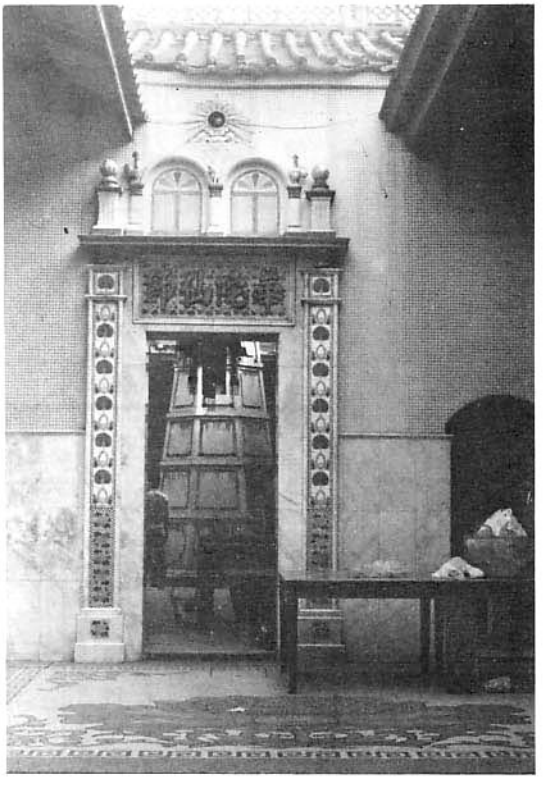
ภาพที่ 5 แสดงแท่นบูชาหน้าวิหารหน้า

ภาพที่ 6 ภายในวิหารบรรพบุรุษ จะเห็นช่องป้ายชื่อ หรือแผ่นป้ายสถิตวิญญาณตาม
สำนวนจีน อยู่เรียงรายเต็มวิหาร พร้อมมีแท่นบูชาและรูปเคารพ

ภาพที่ 7 พิพิธภัณฑ์วัตถุธรรม ซึ่งสร้างเป็นตึก ๑ ชั้น ด้านติดถนนเจริญกรุง ซึ่งถ้าเปรียบเทียบคุณค่าของอาคารใหม่กับอาคารเดิมของวัดแล้ว เป็นที่น่าเสียดาย เพราะคุณค่าทางสถาปัตยกรรมแตกต่างกันอย่างเห็นได้ชัด

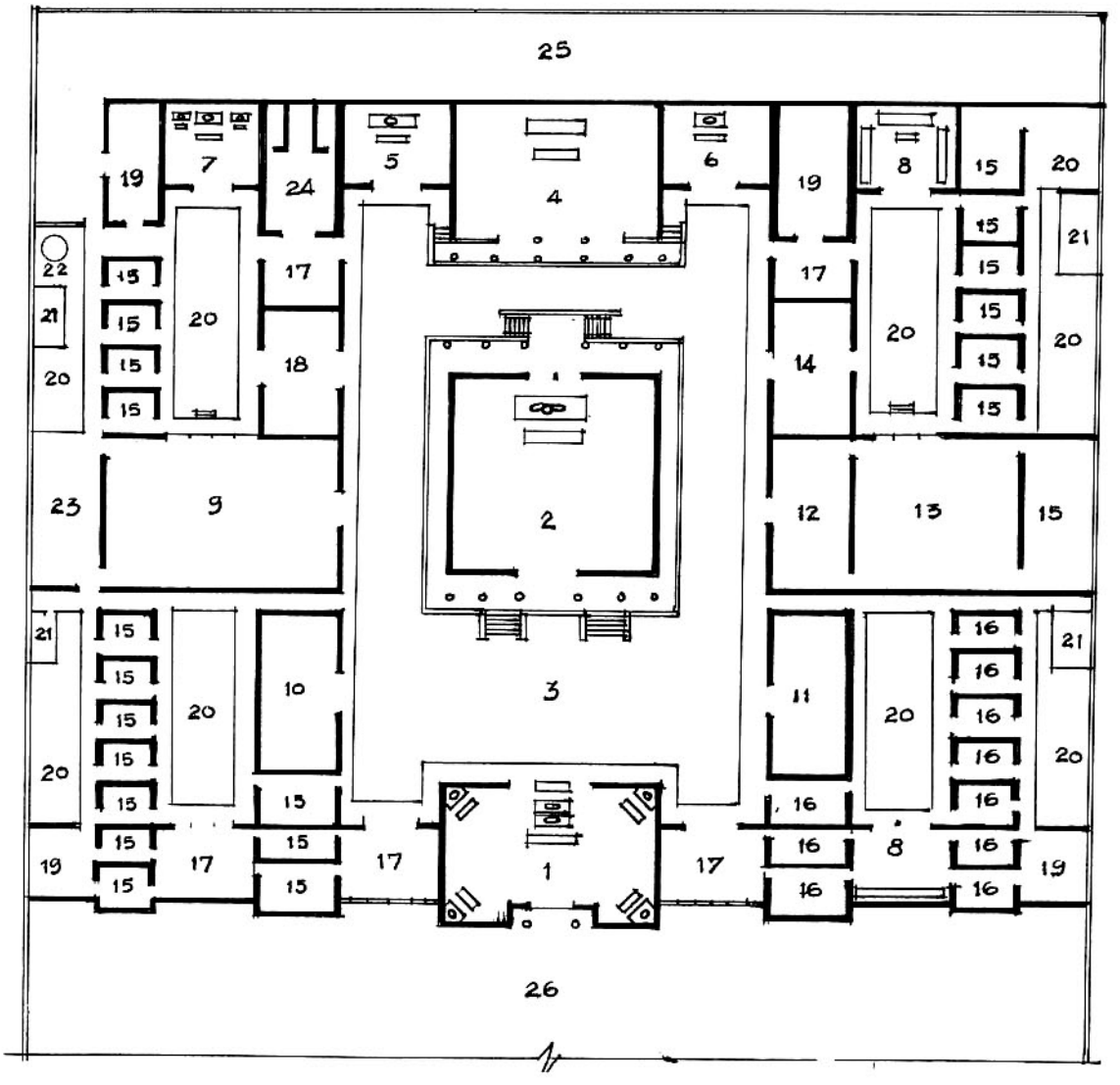
ภาพที่ ๘

ประตูทางเข้าส่วนเปิดโล่งซึ่งตั้งที่บูชา

ภาพที่ ๙

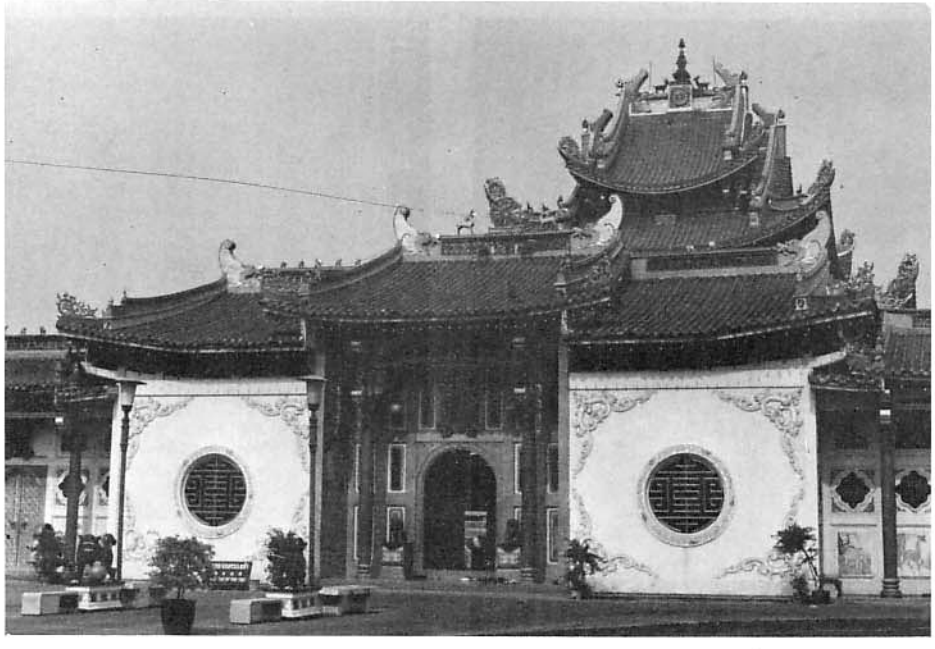
เตาเผาธูปเทียน กระดาษเงินกระดาษทองตั้งอยู่กลางช่องเปิดโล่ง เพื่อการระบายควัน สร้างเลียนแบบ ถะหรือเจดีย์จีน

ภาพที่ 10 แผนผังวัดโพธิ์แมนคุณาราม

วัดโพธิ์แมนคุณาราม

1. วิหารจตุมหาราช
2. โบสถ์พระพุทธวัชรโพธิคุณ
3. ลานแท่นบูชาหน้าโบสถ์
4. วิหารพระพุทธ
5. วิหารพระกษิติครรภ์โพธิสัตว์
6. วิหารพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร
7. วิหารปรมาจารย์
8. วิหารบรรพบุรุษ
9. หอธรรมประภาสวิทยาคาร
10. หอสมุด
11. สำนักงาน
12. โถงรับรอง
13. ห้องประชุม, หอสวดมนต์
14. ห้องรับรอง
15. กุฏิ
16. อาคันตุการาม
17. โถง
18. ห้องรับแขกทั่วไป
19. ห้องเก็บพัสดุ
20. ลานโล่งเปิดระหว่างอาคาร
21. น้ำส้วม
22. หอถังน้ำ
23. ครัว
24. ห้องโสตทัศนูปกรณ์
25. บริเวณว่างที่จะสร้างโรงครัวและหอฉันใหม่
26. ลานหน้าพุทธาวาสและสังฆาวาส

ภาพที่ 11 รูปลักษณะสถาปัตยกรรมของวิหารหน้า หรือวิหารจตุมหาราชของวัดโพธิ์แมนฯ เป็นสถาปัตยกรรมแบบจีนและทิเบต หลังคาจั่วลดชั้น สันหลังคาเป็นรูปปลามังกร และตกแต่งด้วยสัญลักษณ์แสดงถึงสิริมงคลต่าง ๆ

ภาพที่ 12 สันหลังคาประดับรูปธรรมจักรและกวาง แสดงถึงศาสนาและความสงบ

ภาพที่ 13

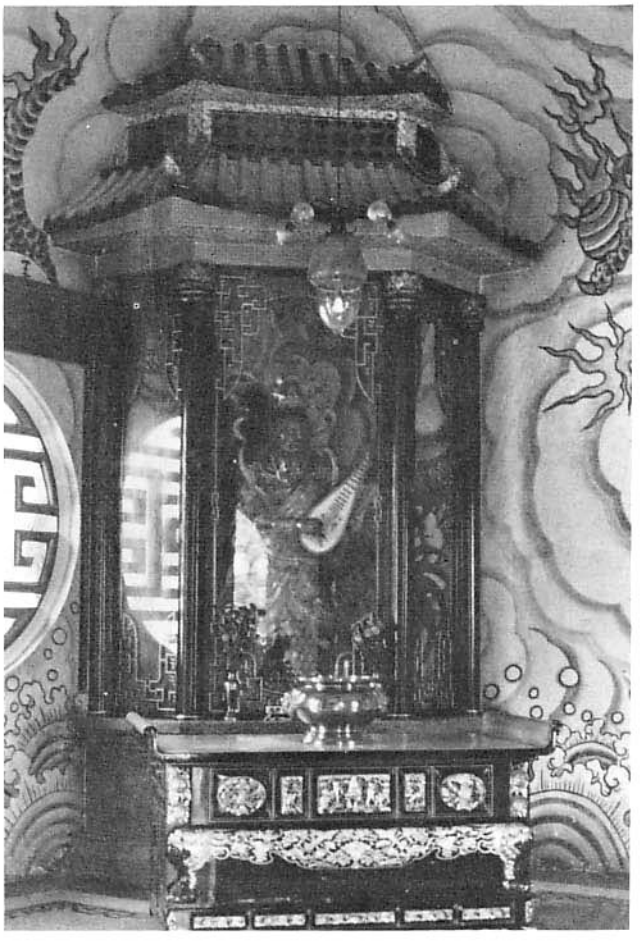
รูปเคารพของพระเมตไตรยโพธิสัตว์ ตรงกลางวิหารจตุมหาราช

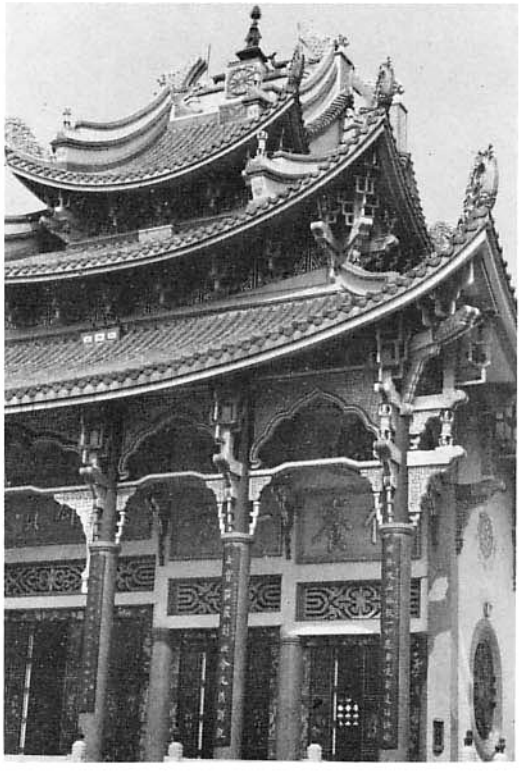
ภาพที่ 14

รูปเคารพพระเวทธรรมโพธิสัตว์(อุ่ยท้อ) ซึ่งตั้งอยู่หลังพระเมตไตรยโพธิสัตว์ในวิหารจตุมหาราช พร้อมแท่นบูชา

ลักษณะของลายประดับรูปเคารพ มักใช้ลวดลายที่เป็นสัญลักษณ์แสดงสิริมงคล เช่น สวัสดิกะ(วั่น) หรือสัญลักษณ์ (โซ่ว) หรือ (สี่ หรือ ซวงสี่) ซึ่งแสดงความเจริญ ความมีอายุยืน

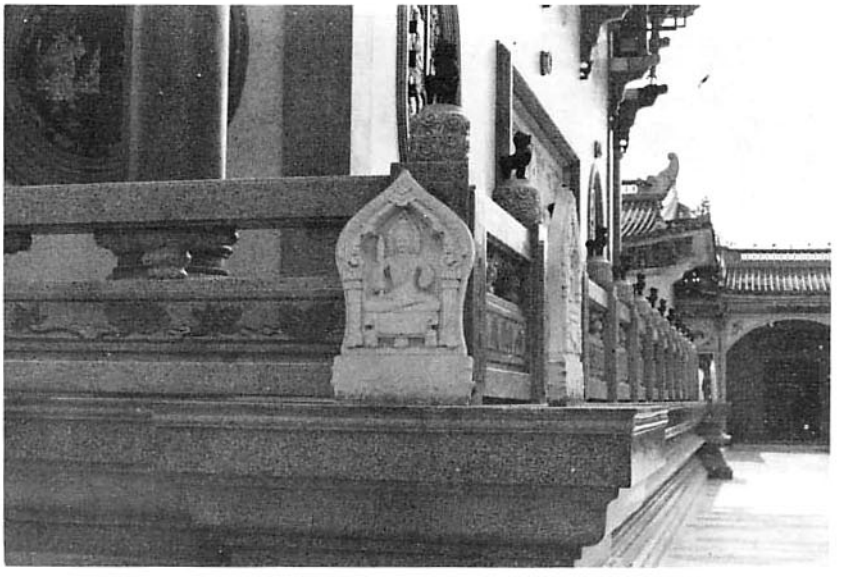
ภาพที่ 15 รูปเคารพเทพเจ้า ท้าวธตรัฐ (มือถือพิณ) เทพเจ้าประจำทิศ ซึ่งถือกันว่า จะให้ความร่มเย็นเป็นสุขแก่ชาวโลก ภายในวิหารจตุมหาราชมีภาพจิตรกรรมซึ่งแสดงถึงมังกร คลื่นทะเล เมฆ ซึ่งเป็นสัญลักษณ์อันเป็นสิริมงคลของจีนทั้งสิ้น คือ ให้มีความสุขความเจริญมีอายุยืน

ภาพที่ 16 โบสถ์พระพุทธวัชรโพธิคุณ ซึ่งสร้างแบบจีน แต่มีรายละเอียดการตกแต่งเป็นแบบทิเบตไทย และจีน รวมกัน

ภาพที่ 17 ที่ตั้งกระถางธูปบูชาหน้าโบสถ์

ภาพที่ 18 อิทธิพลของเสมาและการฝังลูกนิมิตแบบไทย ซึ่งพบในวัดโพธิ์แมนคุณาราม มีใบเสมา 4 ทิศ ทิศละ 2 ใบ อยู่ตรงมุมของโบสถ์ ใบเสมาแกะสลักรูปเคารพตามลัทธิพราหมณ์

ภาพที่ 19 ภายในโบสถ์มีพระประธานแบบไทย คือ พระพุทธวัชรโพธิคุณ ปางสมาธิ แต่ 2 ข้างเป็นรูปเคารพของพระอรหันต์ 18 องค์ ข้างละ 9 องค์ ตามแบบของจีน ภายในตกแต่งลวดลายซึ่งเป็นลายสวัสดิกะตามแบบของทิเบต ใช้สีสด ลักษณะเดียวกับวัดของทิเบตและจีน พร้อมกับมีเรื่องราวของพระพุทธเจ้าประกาศศาสนา มีภาพประดับผนัง เสาเป็นลายมังกรพันกัน สีทอง

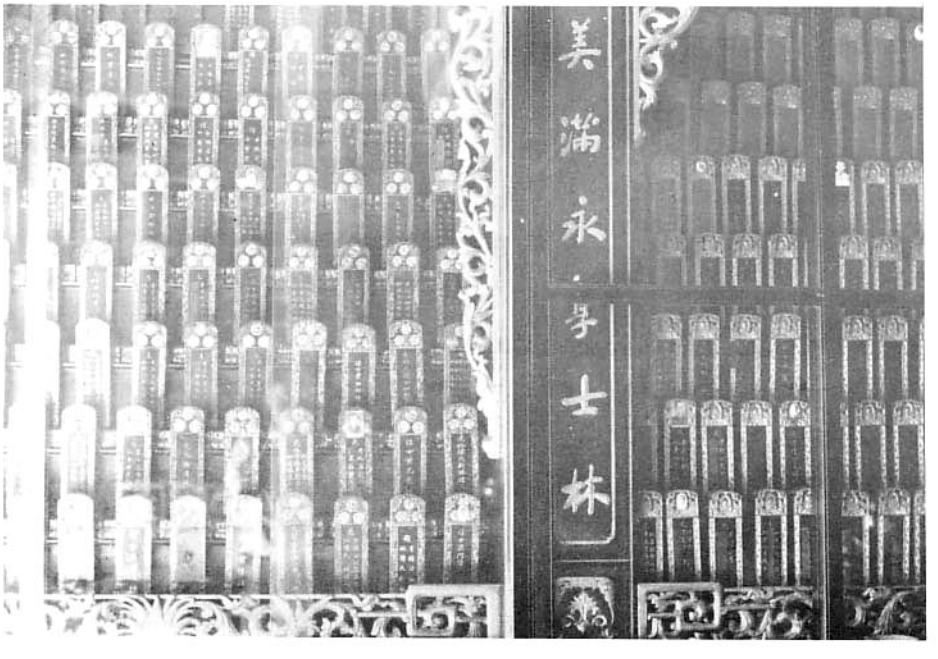
ภาพที่ 20 ภายในวิหารปรมาจารย์มีภาพถ่ายปรมาจารย์ต่าง ๆ โดยเฉพาะพระอาจารย์สกเห็ง ผู้ก่อตั้งวัดจีนในประเทศไทย และพระอาจารย์โพธิ์แจ้ง

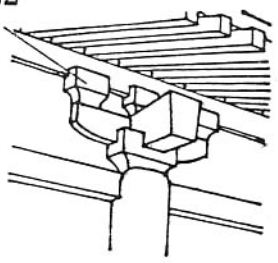
ภาพที่ 21 แสดงภายในส่วนกุฏิสงฆ์ มีลานเปิดโล่งเพื่อเดินจงกรมและปฏิบัติธรรม

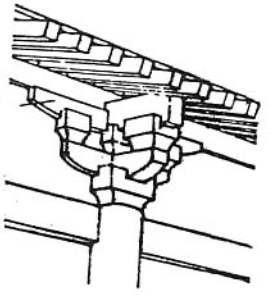

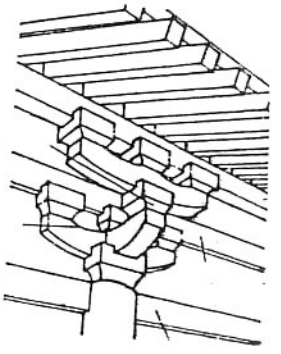
ภาพที่ 22 วิหารบรรพบุรุษ

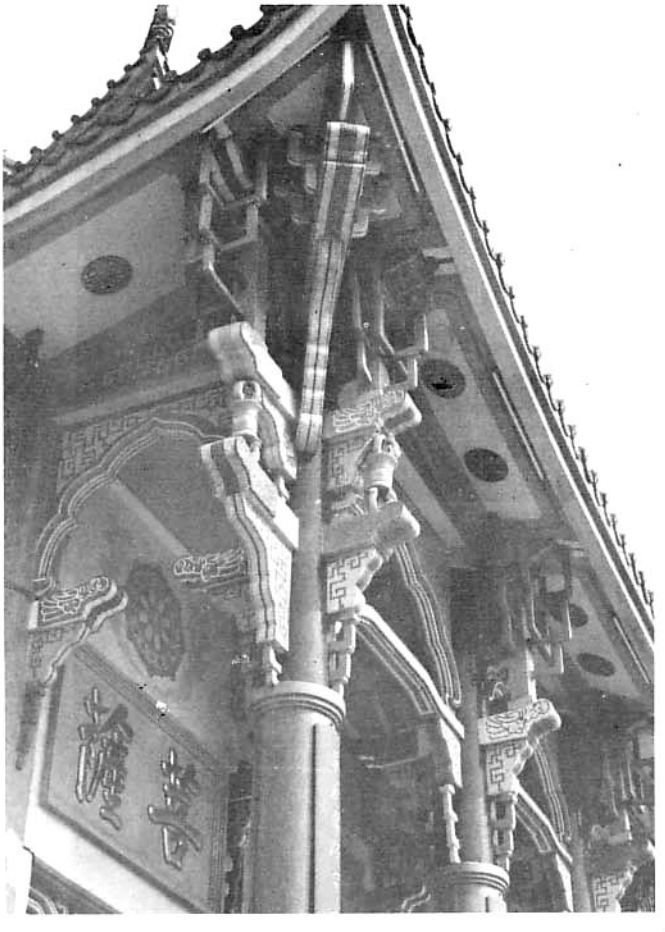

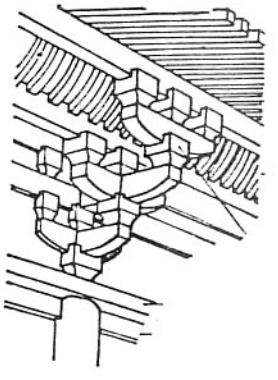
ภาพที่ 23 แผ่นป้ายสถิตวิญญาณ ซึ่งบรรจุอยู่ในวิหารบรรพบุรุษ ซึ่งออกแบบอย่างสวยงามและประณีต พร้อมมีลานเปิดโล่งเพื่อให้ลูกหลานได้มาทำพิธีคารวสักการะ

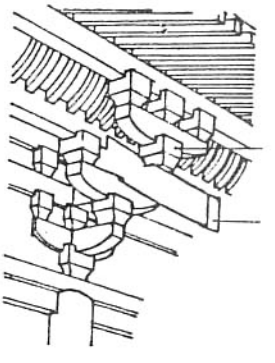

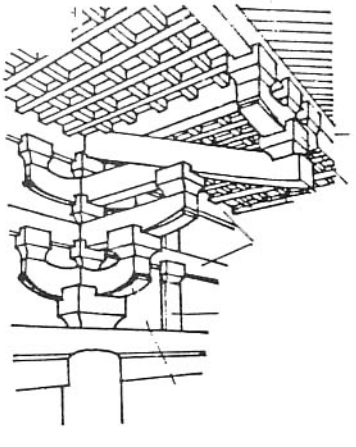

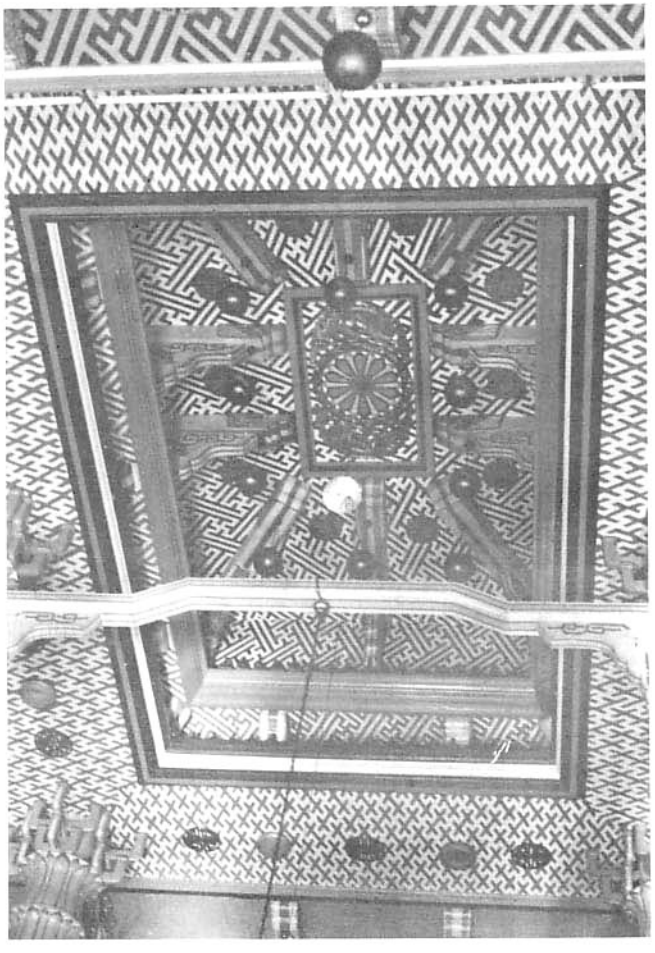

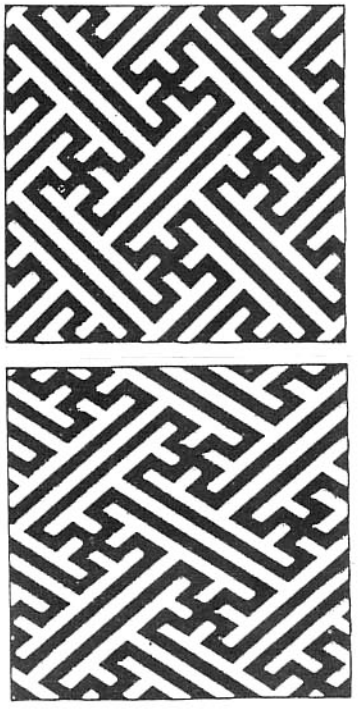

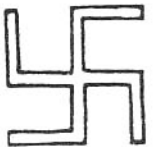

ภาพที่ 24

แสดงการเปรียบเทียบโครงสร้างของเสา ซึ่งตามลักษณะจีนและญี่ปุ่น เป็นลักษณะความบริสุทธิ์ของโครงสร้าง ซึ่งให้ผลทางความงามอย่างมาก แต่ของวัดโพธิ์แมนคุณาราม ใช้โครงสร้างคอนกรีตเสริมเหล็ก ซึ่งไม่ได้ต้องการลักษณะโครงสร้างดังกล่าว ทำให้กลายเป็นส่วนตกแต่งซึ่งผิดวัตถุประสงค์ และสัดส่วนไม่ได้ตามลักษณะที่แท้จริง ซึ่งเป็นที่น่าเสียดายอย่างยิ่ง

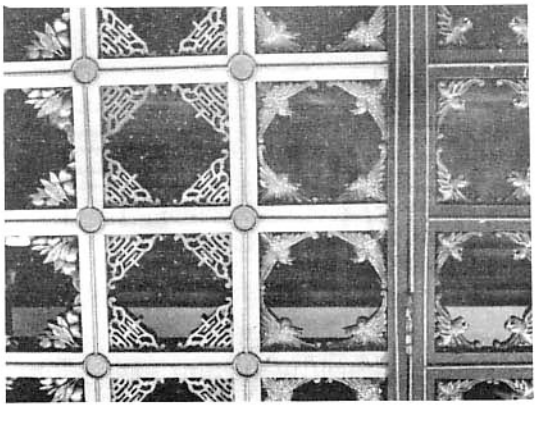

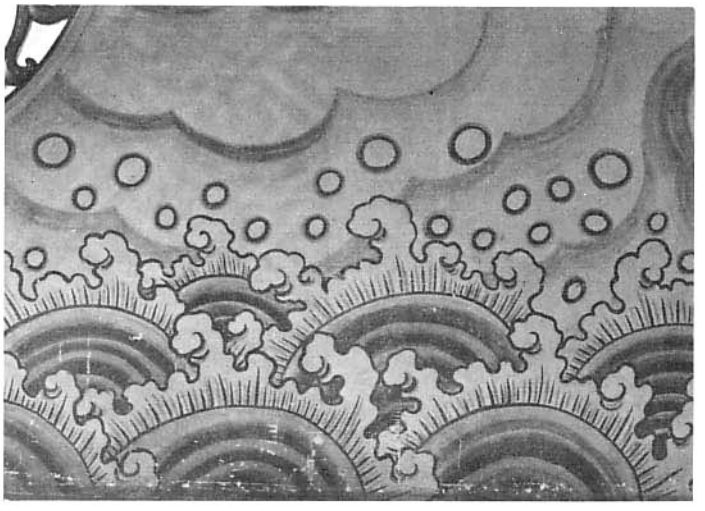
萬 Wan

ภาพที่ 25 แสดงลวดลายตกแต่งเพดานของโบสถ์ซึ่งเป็นลายสวัสดิกะ หรือวั่น ซึ่งแสดงสัญลักษณ์ความเป็นอมตะ

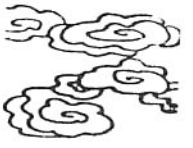

ภาพที่ 26 ลวดลายค้างคาว (เบียนฟู) และสัญลักษณ์ โซ่ว ซึ่งได้มาดัดแปลงเป็นเหมือนรูปค้างคาว ซึ่งแสดงความมีอายุยืน

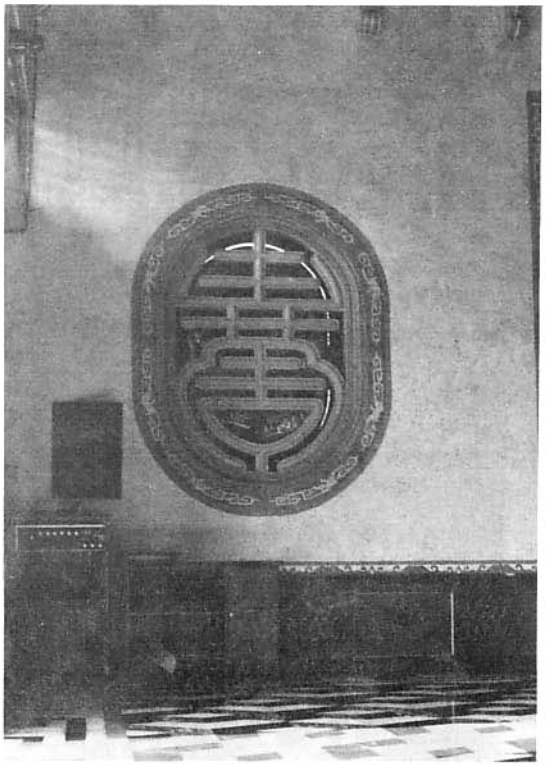

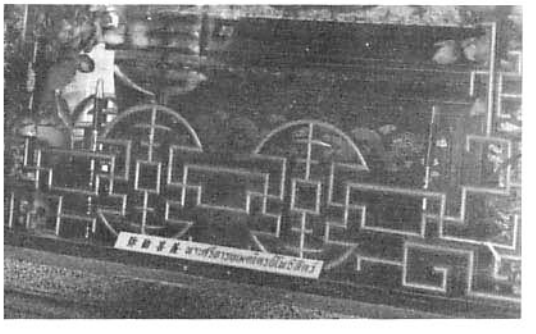
波浪 Po Lan 波浪 Po Lan

雲 Yun

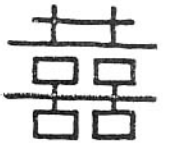
ภาพที่ 27 สัญลักษณ์ น้ำ คลื่นน้ำ และเมฆ ซึ่งเขียนไว้ในวิหารจตุมหาราช ซึ่งแสดงความอุดมสมบูรณ์และร่มเย็นเป็นสุข

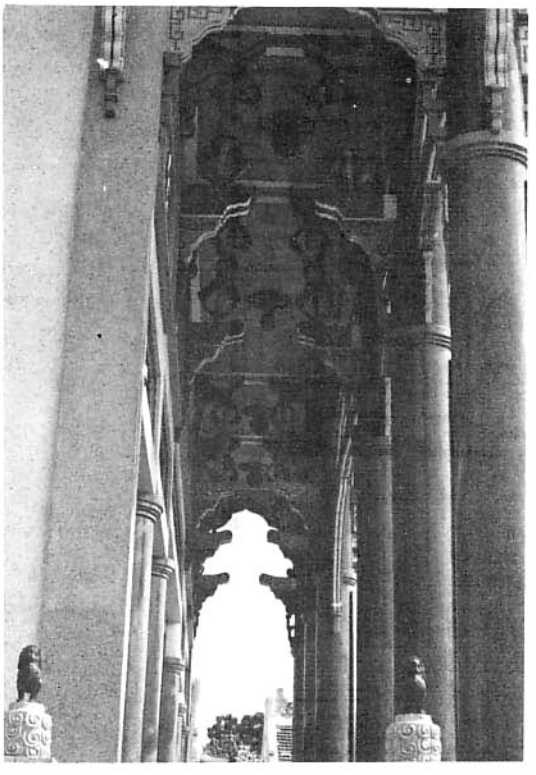

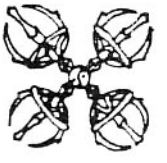
壽 Shou

囍 Hsi (喜喜)

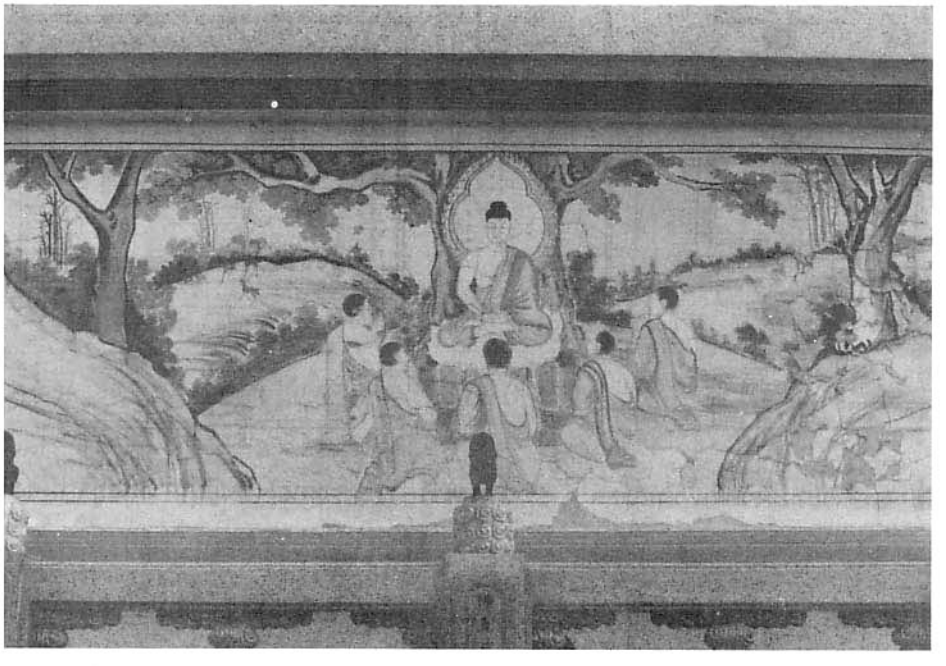
ภาพที่ 28 สัญลักษณ์ โซ่ว และ สี่ แสดงความเจริญรุ่งเรือง ซึ่งใช้มากในการอวยพร และสัญลักษณ์ต่าง ๆ ในวัด

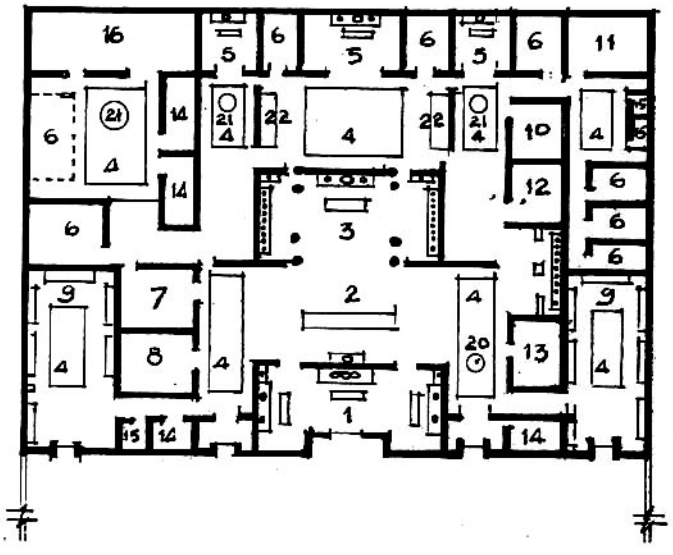

跋折羅 Po-c'hai-lo

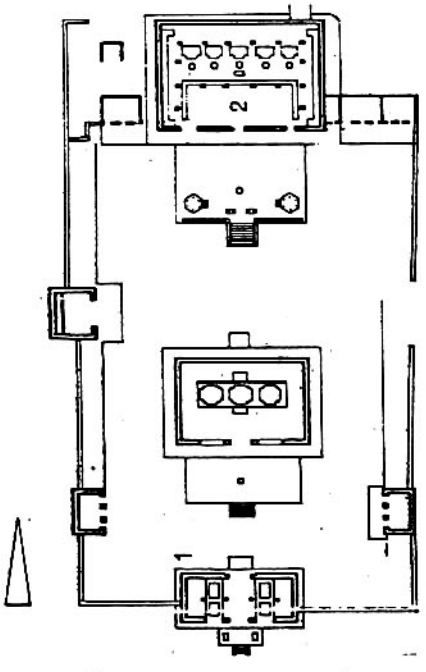
ภาพที่ 29 การใช้สัญลักษณ์ วัชระ หรือสายฟ้า ซึ่งปกติใช้มากในวัดทิเบต ปรากฏมากมายในวัดโพธิ์-แมนคุณาราม แสดงสัญลักษณ์ทางศาสนา

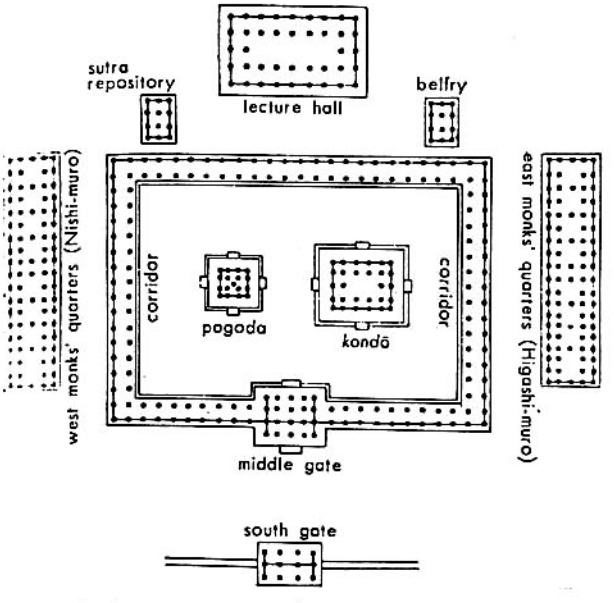
ภาพที่ 30 ภาพเขียนพระพุทธเจ้า และพระสาวก ที่ด้านนอกของผนังโบสถ์

ภาพที่ 31 แผนผังวัดมังกรกมลาวาส

ภาพที่ 32 แผนผังวัดจีน ที่มณฑลชานสี

ภาพที่ 33 แผนผังวัดญี่ปุ่น วัดโฮยูจิ เมืองเกียวโต

ภาพที่ 31-33 แสดงการเปรียบเทียบแผนผังวัดจีนในประเทศไทย วัดจีน และวัดญี่ปุ่น จะเห็นลักษณะเหมือนกัน คือ การสร้างอาคารล้อมรอบ ส่วนเปิดโล่ง เน้นความสำคัญของอาคารเข้ามาตามลำดับ จากส่วนหน้ามาถึงส่วนใน และมีลักษณะสมดุลย์ 2 ข้างเท่ากัน

คำขอบคุณ

บทความวิชาการนี้เป็นบทความวิจัยซึ่งเรียบเรียงมาจากงานวิจัยเรื่องการศึกษาเปรียบเทียบวัดจีนในกรุงเทพฯ และในการค้นคว้าปรากฏศัพท์ภาษาจีนซึ่งเกี่ยวเนื่อง ซึ่งได้รับความอนุเคราะห์จากอาจารย์หวาง เหวินผิง อาจารย์ตามโครงการช่วยเหลือของสาธารณรัฐประชาชนจีน จากมหาวิทยาลัยภาษาต่างประเทศปักกิ่ง ซึ่งมาช่วยสอนภาษาจีน ณ คณะอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากรพระราชวังสนามจันทร์ และ อาจารย์วิสิฐศักดิ์ พันธุนาวนิช จากคณะอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร ซึ่งขอขอบคุณในความอนุเคราะห์เป็นอย่างสูง

อรศิริ ปาณินท์

ที่มาของภาพประกอบ

Pirazzoli, Michele–T'Serstevens. **Chine.** Zurich : Atelier Burkhardt, 1980. (ภาพที่ 32)

Suzuki, Kakichi. **Early Buddhist Architecture in Japan.** Tokyo : Kadansha International, 1980. (ภาพ 3 ภาพร่างในภาพ 24 ภาพ 33)

เชิงอรรถ

[1] ล. เสถียรสุต, **ประวัติวัฒนธรรมจีน.** (กรุงเทพ : สำนักพิมพ์ ก. ไก่)

[2] แปะ = ขาว

เบ๊ = ม้า

ยี่ = อาราม (แต่ก่อนใช้เรียกส่วนราชการเทียบเท่ากระทรวง)

เรื่องเดียวกัน, หน้า 88–89.

[3] เรื่องเดียวกัน, หน้า 109–110. (ทั้งย่อหน้า)

[4] พระอาจารย์จีนธรรมคธาธิการ (เย็นเจี่ยว), **ประวัติคณะสงฆ์จีนนิกาย** (กรุงเทพ : วัดโพธิ์แมนคุณาราม), หน้า 1.

[5] เรื่องเดียวกัน, หน้า 4.

[6] เรื่องเดียวกัน, หน้า 21.

[7] ไข่มุกไฟ เป็นสัญลักษณ์ทางศาสนาซึ่งหมายถึงความฉลาด ความสวยงาม การป้องกันไฟ และแทนหัวใจของพระพุทธเจ้า. (ผู้เขียน)

[8] Betty Henderson, **Journeys into Chinese Culture** (Utah : Tekman Incorporated, 1974), p. 70.

[9] พรพรรณ จันทโรนานนท์, *เรื่องของคำศิริมงคล ฮก ลก ซิ่ว* เอกสารประกอบการสัมมนาทางวิชาการ จัดโดยโครงการจีนศึกษา สถาบันเอเชียตะวันออกศึกษามหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ วันที่ 28 กุมภาพันธ์ 2526, หน้า 5.

[10] สัมภาษณ์ พระอาจารย์เย็นเด็ก, รองเจ้าอาวาสวัดโพธิ์แมนคุณาราม, วันที่ 17 กุมภาพันธ์ 2529.

[11] ล. เสถียรสุต, เรื่องเดิม หน้าเดิม.

บรรณานุกรม

ภาษาไทย

กฤช สมบัติศิริ. **เจ้าศักดินา.** กรุงเทพ : สำนักพิมพ์ประกายแก้ว, 2529.

ฉัตรสุมาลย์ กบิลสิงห์. **คัมภีร์เต๋า ฉบับสมบูรณ์.** กรุงเทพ : โอ.เอส. พริ้นติ้งเฮาส์, 2529.

พรพรรณ จันทโรนานนท์. *เรื่องของคำศิริมงคล ฮก ลก ซิ่ว* เอกสารประกอบการสัมมนาทางวิชาการ จัดโดยโครงการจีนศึกษา สถาบันเอเชียตะวันออกศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ วันที่ 28 กุมภาพันธ์ 2526.

พระอาจารย์จีนธรรมคณาธิการ ไพศาลสมณกิจ (เย็นเจี่ยว). *ประวัติวัดโพธิ์แมนคุณาราม* **อนุสรณ์สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาสยามบรมราชกุมารี เสด็จทรงเบิดงานฉลองสมโภช บูรณะปฏิสังขรณ์วัดโพธิ์แมนคุณาราม 14–18 ธันวาคม 2528.**

———. ประวัติสงฆ์จีนนิกาย. กรุงเทพ : วัดโพธิ์แมนคุณาราม.

ล. เสถียรสุต. **ประวัติวัฒนธรรมจีน.** พิมพ์ครั้งที่ 3; กรุงเทพ: ห้างหุ้นส่วนจำกัดภาพพิมพ์, 2529.

สิน วิภาวสุ, ผู้แปล. **ชีวประวัติบงจื๊อ.** โดย หลี ฉาง จือ. พิมพ์ครั้งที่ 3; กรุงเทพ : สำนักพิมพ์สุขภาพใจ, 2528.

สุลักษณ์ ศิวรักษ์. **ประวัติศาสตร์จีน.** กรุงเทพ : ศึกษิตสยาม, 2524.

เสถียร โพธินันทะ. **ประวัติพระถังซัมจั๋ง.** กรุงเทพ : วัดโพธิ์แมนคุณาราม, 2529.

ภาษาต่างประเทศ

Henderson, Betty. **Journey into the Chinese Culture.** Utah : Tekman Incorporation, 1974.

Liang. Ssu–Cheng. **A Pictorial History of Chinese Architecture.** Cambridge : M.I.T. Press, 1984.

Ooka, Minoru. **Temple of Nara and Their Art.** New York : Weatherhile, 1973.

Pirazzoli, Michile–T'Serstevans. **Chine.** Zurich : Atelier Burkhardt, 1970.

Suzuki, Kakichi. **Early Buddhist Architecture in Japan.** Tokyo : Kadansha International. 1980.